

Christelijke volksverheffers

Over de verdiensten en karakterisering van het
Nederlandsch Werkliedenverbond
Patrimonium, periode 1876-1918

Amy Mackaaij

3931617

A.Mackaaij@students.uu.nl

**Onderzoeksseminar III: A civil society? Verenigingsleven en democratie in Nederland
en Europa, 1780-1914.**

Docent: dr. A. van Veen

Aantal woorden: 8798

27-6-2016

Samenvatting

In dit evaluerende onderzoek wordt de karakterisering van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium (Patrimonium) als onvolwaardige vakbond losgelaten en wordt het bestudeerd vanuit een christelijk volksverheffersperspectief. Het concept 'volksverheffers' is bedacht door Christianne Smit. Zij omschrijft de volksverheffers als sociaal-liberale, hervormingsgerichte leden uit de middenklasse die probeerden de situatie van de arbeiders te verbeteren. Smits conceptualisering van het doel, de motivatie en de methode van de volksverheffers zijn gebruikt bij de evaluatie van Patrimonium en diens activiteiten en voorzieningen. Om op die manier te bepalen in hoeverre Patrimonium tussen 1876 en 1918 gezien kan worden als vereniging van (christelijke) volksverheffers. Het voornaamste resultaat uit de evaluatie is dat Patrimonium bij de verheffing van de arbeiders dezelfde methode gebruikte als de volksverheffers. Op basis van deze overeenkomstigheid kan Patrimonium tussen 1876 en 1918 beschouwd worden als een vereniging van volksverheffers. Dit suggereert dat de term 'volksverheffers' niet alleen voorbehouden is aan sociaal-liberale initiatieven voor verbetering van de positie van de arbeider.

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. De historische context	7
1.1 Leefomstandigheden	7
1.2 Patrimonium	11
1.3 Conclusie	13
2. De activiteiten van Patrimonium	14
2.1 Lezingen en volksvoordrachten	14
2.2 Werkverschaffing	18
2.3 Conclusie	20
3. De voorzieningen van Patrimonium	21
3.1 Financiële ondersteuning	21
3.2 Woningbouw	23
3.3 Bibliotheek	25
3.4 Conclusie	27
Conclusie	28
Literatuurlijst	32
Bijlage	36

Inleiding

Sinds 1 januari 2004 zijn woningstichting Rochdale en woningstichting Patrimonium Amsterdam gefuseerd onder de naam Rochdale.¹ Deze naam doet geen recht aan de oorsprong van de Amsterdamse woningstichting Patrimonium. Zij werd opgericht op 21 februari 1911 door de Werkliedenvereniging Patrimonium Amsterdam.² Dit was een van de vele afdelingen die het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium kende. De eerste afdeling werd in 1876 opgericht vanuit de overtuiging dat Gods Woord en tradities de betrouwbare grondslagen waren van een christelijke maatschappij.³ Zij stelde zich ten doel de kennis van Gods Woord en de tradities te verspreiden, om liefde daarvoor op te wekken.⁴ De christelijke grondslagen zouden de belangen van de maatschappij in zijn geheel bevorderen, maar in het bijzonder die van de arbeiders.⁵

De nadruk op het bevorderen van de positie van de werklieden heeft er voor gezorgd dat Patrimonium in de historiografie vooral is opgenomen in diverse boeken over de ontstaansgeschiedenis van nationale vakbonden. Niettemin wordt Patrimonium in deze boeken vaak niet gezien als een volwaardige vakbond. Een van de grote struikelpunten voor vakbondshistorici is dat zowel werkgevers als werknemers lid mochten worden van Patrimonium.⁶ Dit wordt door sommige historici zowel principieel als organisatorisch gezien als een grote stap ‘terug’ in de ontwikkeling van vakbonden.⁷ Zo wordt door Windmuller geopperd dat Patrimonium de eerste vijftien jaar van zijn bestaan gezien moet worden als een uiting van calvinistische weerstand tegen de seculariserende invloeden van liberale, kapitalistische en socialistische ideeën.⁸ Door meer socialistische vakbonden werd Patrimonium verweten dat ze het recht van werkstaking niet wilde inzetten als publiek instrument of als moedwillige contractbreuk.⁹

---

¹ Wouter P. Beekers en Rolf E. van der Woude, *Niet bij steen alleen. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming, 1876-2003* (Hilversum 2008) 345.

² Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 57.

³ R. Hagoort, *De christelijke-sociale beweging* (Franeker 1955) 72.

⁴ Hagoort, *De christelijke-sociale beweging*, 72.

⁵ *Ibidem*, 72.

⁶ Annette van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands* (Amsterdam 1995) 32.

⁷ Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) 51.

⁸ John P. Windmuller, *Labor Relations in the Netherlands* (New York 1969) 11.

⁹ Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 52.

Uit deze vakbondsgeschiedenis kan een overwegend negatief beeld over de verdiensten van Patrimonium opgedaan worden. In het verzet tegen liberale en socialistische beginselen wordt Patrimonium verweten niet helder voor ogen te hebben hoe er op allerlei praktische zaken gereageerd moest worden.¹⁰ Daarnaast was Patrimonium ‘slechts’ voorstander van het huismanskiesrecht, in tegenstelling tot het algemeen mannenkiesrecht dat werd gepropageerd door zijn progressief-liberale concurrent, het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV).¹¹ Desondanks was Patrimonium rond 1890 de grootste sociale organisatie van Nederland.¹² Blijkbaar was er voor veel arbeiders toch een reden om lid te worden van Patrimonium. Mogelijkerwijs werden ze aangetrokken door de lezingen over maatschappelijke vraagstukken of door de mogelijkheid tot financiële ondersteuning. Deze activiteiten en voorzieningen werden onder meer ingezet om de arbeider te verheffen uit zijn miserabele toestand. Kijkende naar deze doelstelling zal ik Patrimonium in dit onderzoek niet langer bestuderen als een vakbond, zoals historici dat tot nu toe hebben gedaan, maar benader ik het als een volksverheffende organisatie.

Dit perspectief is ontleend aan het boek *De volksverheffers. Sociale hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* van historica Christianne Smit. Zij bestudeerde voor haar onderzoek ideeën en initiatieven van Nederlandse volksverheffers. Dit waren hervormingsgerichte mannen en vrouwen uit de middenklasse die probeerden de situatie van de arbeiders te verbeteren.¹³ Dit stond in dienst van het uiteindelijke doel: een harmonische, betere en gezondere maatschappij te creëren. Een idealistische motivatie is wat alle volksverheffers gemeen hadden.¹⁴ In tegenstelling tot het socialistische gedachtegoed waren ze niet uit op een omverwerping van de maatschappij.¹⁵ Volgens de volksverheffers moest de groeiende kloof tussen de verschillende klassen in de samenleving gedicht worden.¹⁶

Een manier om dit te bereiken was het beschaven en verheffen van de arbeider.¹⁷ Door middel van zowel lichamelijke als geestelijke verheffing probeerden ze de omgeving, het gedrag en de cultuur van arbeiders op te schroeven naar middenklasse maatstaven.¹⁸ Met alleen de creatie van betere omstandigheden was men er nog niet, de arbeider moest ook zijn

---

¹⁰ M. Ruppert, ‘Het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland’, in: J.M.W. Binneveld (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19^e eeuw* (Den Haag 1978) 177-192, aldaar 179.

¹¹ Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 51.

¹² Hagoort, *De christelijke-sociale beweging*, 80.

¹³ Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015) 8.

¹⁴ Smit, *De volksverheffers*, 15.

¹⁵ Ibidem, 128.

¹⁶ Ibidem, 48.

¹⁷ Ibidem, 48.

¹⁸ Ibidem, 17.

gedrag veranderen.¹⁹ De verheffing van de arbeiders zou niet alleen ten goede komen aan de arbeider, maar ook aan de natie als geheel.²⁰ Om die gedragsverandering te laten plaatsvinden, ontplooiden de volksverheffers allerlei verheffende activiteiten en voorzieningen. Ze organiseerden onder andere cursussen en lezingen.²¹ Daarnaast probeerden ze ook de sociale omstandigheden van de arbeider te verbeteren door het bouwen van woningen en het invoeren van gezondheidsmaatregelen.²² Op die manier bouwden ze actief aan de nieuwe maatschappij die ze beoogden. Deze manier van verheffen was volgens Smit onderscheidend voor de volksverheffers.²³

De volksverheffers waren dragers van het burgerlijke beschavingsoffensief. Een beweging die vanaf de jaren 1870 steeds meer werd gedragen door leden van de middenklasse, die zich vanuit oprechte morele verontwaardiging en een persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel bezig gingen houden met sociaal hervormingswerk.²⁴ Smit komt tot de conclusie dat de initiatieven van de volksverheffers een sociaal-liberaal karakter hadden.²⁵ Hoewel deze conclusie op uitvoerig onderzoek gebaseerd is, ontbreekt in haar onderzoek een beschouwing van meer confessionele initiatieven. Om deze beperking van de historiografie over de volksverheffers te verhelpen, beoogt deze scriptie een begin te maken met het aanvullen en nuanceren van deze historiografie. Dit doe ik door Patrimonium voor het eerst te bestuderen als een vereniging van christelijke volksverheffers.

Vanwege de orthodox-protestantse signatuur van Patrimonium heb ik het volksverheffersperspectief verbreed naar een christelijk volksverheffersperspectief. Inspiratie daarvoor was het boek *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* van historica Annemarie Houkes. Zij beschrijft hoe orthodoxe protestanten zich in tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate op verschillende terreinen van het sociale leven verenigden.²⁶ Vanaf de jaren 1870 zetten de orthodoxe protestanten een christelijk beschavingsoffensief in, als afweerreactie tegen de invloeden van het liberale, burgerlijke beschavingsoffensief.²⁷ Dit omhelst het streven van de orthodoxe protestanten om de leden op te voeden tot goede, *christelijke* burgers. Ik zal de activiteiten en voorzieningen

---

¹⁹ Smit, *De volksverheffers*, 131.

²⁰ Ibidem, 131.

²¹ Ibidem, 8.

²² Ibidem, 8.

²³ Ibidem, 15.

²⁴ Ibidem, 95.

²⁵ Ibidem, 9.

²⁶ Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009) 11.

²⁷ John Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995) 138.

van Patrimonium analyseren vanuit het idee dat ze zijn ingezet om een gedragsverandering teweeg te brengen, in orthodox-protestantse richting. Patrimonium verwachtte dat de situatie van de arbeiders zou verbeteren door ze thuis te brengen in de orthodox-protestantse normen en waarden.

Door Patrimonium te bestuderen vanuit een volksverheffersperspectief wil ik een bijdrage leveren aan een herwaardering van Patrimoniums verdiensten en diens karakter. Om dat te doen beoogt deze scriptie de volgende vraag te beantwoorden: In hoeverre kan het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium tussen 1876 en 1918 beschouwd worden als een vereniging van volksverheffers? Ter ondersteuning van de onderzoeksvraag zal ik de volgende deelvragen behandelen: In welke historische omstandigheden opereerden Patrimonium en de volksverheffers? Welke activiteiten organiseerde Patrimonium? Welke voorzieningen ontwikkelde Patrimonium? Het is de intentie om te achterhalen met welk doel de activiteiten en voorzieningen van Patrimonium werden ingezet en niet of deze doelen ook behaald werden.

Het startpunt van dit onderzoek is de oprichting van Patrimonium Amsterdam in 1876, de eerste afdeling van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium. Omdat Patrimonium pas in 1989 werd opgeheven, beperkt dit onderzoek zich tot de periode 1876-1918. Het jaar 1918 heb ik gekozen omdat vanaf het interbellum de vervlechting tussen staat en maatschappij steeds beter zichtbaar werd.²⁸ De verbetering van de positie van de arbeider kwam toen steeds meer in handen van de overheid.

Hoewel Patrimonium hoofdzakelijk in de vakbondsliteratuur wordt beschreven, wordt Patrimonium ook behandeld in de secundaire literatuur over de christelijk-sociale beweging. Daarom zal ik naast secundaire literatuur over vakbonden en vakverenigingen ook literatuur gebruiken die gaat over de christelijk-sociale beweging.²⁹ Verder is er het boek *Niet bij steen alleen* van Beekers en van der Woude. Na een korte ontstaansgeschiedenis van het Verbond Patrimonium is de rest van het boek gewijd aan de Amsterdamse afdeling van Patrimonium en de ontwikkeling van de woningstichting Patrimonium Amsterdam. Het onderzoek voor deze scriptie is daarentegen niet gericht op één afdeling in het bijzonder, maar op het landelijke Verbond als geheel. In het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

---

²⁸ Mirjam Hertogh, 'Geene wet, maar de Heer!' *De confessionele ordening van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel (1870-1975)* ('s-Gravenhage 1998) 149.

²⁹ Ik zal gebruik maken van de boeken G.J. Schutte, *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* ('s-Gravenhage 1991) en R. Hagoort, *De christelijk-sociale beweging* (Franeker 1955).

(IISG) en bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC) is primair bronmateriaal bewaard gebleven van Patrimonium.

Om tot een antwoord te komen op mijn onderzoeksvraag zal ik bronnen uit deze archieven analyseren. Uit vele kranten, lezingen en jaarboekjes deduceer ik de activiteiten en voorzieningen die Patrimonium ontplooidde. Om dit vervolgens te vergelijken en aan te vullen met de activiteiten en voorzieningen die worden omschreven in de secundaire literatuur. Uitingen van verschillende lokale afdelingen zullen onderzocht worden ten behoeve van karakterisering van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium als overkoepelende organisatie.³⁰ Smits conceptualisering van het doel, de methode en de motivatie van de burgerlijke volksverheffers zullen gehanteerd worden als maatstaf om aan de hand daarvan dezelfde elementen van Patrimonium te evalueren. Hiermee kan ik vaststellen in hoeverre Patrimonium gezien kan worden als vereniging van (christelijke) volksverheffers.

Dit onderzoek is als volgt opgebouwd: in het eerste hoofdstuk zal ik op sociaal, economisch, politiek en religieus gebied uiteen zetten hoe de omstandigheden van de Nederlandse arbeiders in de late negentiende eeuw waren. Dit geeft een beeld van de situatie waarin zowel Patrimonium als de volksverheffers opereerden. Daarnaast geef ik in dit hoofdstuk een karakterschets van Patrimonium. In hoofdstuk twee staan de activiteiten die Patrimonium organiseerde centraal, waarna ik in het derde hoofdstuk de voorzieningen die Patrimonium creëerde analyseer. In hoofdstuk twee en drie zal ik voornamelijk gebruik maken van primair bronmateriaal. Ten slotte zal in de conclusie blijken in hoeverre Patrimonium gezien kan worden als vereniging van volksverheffers en of een herwaardering van diens karakter en verdiensten op zijn plaats is.

---

³⁰ In de rest van dit onderzoek zal hieraan gerefereerd worden als het landelijke Verbond Patrimonium.

1. De historische context

Rond 1870 ging de strijd voor sociale hervorming een nieuwe fase in.³¹ Naast filantropen zetten nu ook leden van de middenklasse zich in voor het verbeteren van de situatie van arbeiders.³² Om de initiatieven van de in de inleiding beschreven volksverheffers en de oprichting van Patrimonium in zijn context te kunnen plaatsen, is het van belang om de situatie van de arbeiders nader te onderzoeken. In welke historische omstandigheden opereerden Patrimonium en de volksverheffers? De focus ligt hierbij op de omstandigheden van de stedelijke arbeiders. Vanwege de orthodox-protestantse signatuur van Patrimonium beschrijf ik alleen de religieuze situatie binnen het protestantisme. Tevens sta ik in dit hoofdstuk stil bij de oprichting en grondslag van Patrimonium zelf.

1.1 Leefomstandigheden

De positie van de arbeider is in het laatste kwart van de negentiende eeuw sterk beïnvloed door de economische modernisering in Nederland. Vanaf de jaren 1860 kwam er langzaam een eind aan de economische depressie die in de jaren 1840 was ingezet.³³ In het laatste kwart van de negentiende eeuw vond er een opleving plaats in de industrie.³⁴ Dit was het begin van de industrialisatie in Nederland, die pas vanaf 1890 echt zou doorzetten.³⁵ Een belangrijke ontwikkeling in deze tijd was de opkomst van het industrieel grootbedrijf en de introductie van de stoommachine.³⁶ Door de introductie van de stoommachine werd arbeid steeds vaker geconcentreerd in grote fabrieken. Huisnijverheid werd hierdoor minder belangrijk en landarbeiders trokken steeds vaker naar de fabrieken voor werk.³⁷ Het werk in de fabriek eiste meer discipline van de arbeiders en het werktempo werd bepaald door het ritme van de machines.³⁸

---

³¹ Christianne Smit, 'Fatsoenlijk vertier', in: Christianne Smit (red.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 7-24, aldaar 10.

³² Smit, 'Fatsoenlijk vertier', 10.

³³ G.J. Schutte, 'Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891' in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* ('s-Gravenhage 1991) 10-32, aldaar 10.

³⁴ Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 344.

³⁵ Schutte, 'Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891', 10.

³⁶ Van Zanden en van Riel, *Nederland 1780-1914*, 288 en 289.

³⁷ Ibidem, 302.

³⁸ Ibidem, 302.

Tegelijkertijd werd West-Europa getroffen door een agrarische depressie, die Nederland vanaf de jaren 1873 ook bereikte.³⁹ Hierdoor daalden de inkomsten van de landarbeiders. Tijdens deze agrarische crisis trokken veel landarbeiders naar grote steden zoals Amsterdam, Rotterdam en Utrecht.⁴⁰ In de laatste decennia van de negentiende eeuw werden er nieuwe technieken toegepast in de landbouw, waardoor de productie weer steeg.⁴¹ Tevens werd de Nederlandse economie steeds gevoeliger voor internationale conjuncturele schommelingen, omdat er in de jaren 1840-1870 economische integratie had plaatsgevonden met de internationale markten.⁴² Dit zorgde in de tweede helft van de negentiende eeuw voor perioden van conjuncturele werkeloosheid.⁴³

Deze economische ontwikkelingen hadden zowel positieve als negatieve gevolgen voor de arbeiders. Een van de positieve gevolgen was een langzame stijging van het reële loon. Dit resulteerde in een grotere koopkracht voor de arbeiders. Vanaf de jaren 1880 werd het in de stedelijke omgeving mogelijk om een groter deel van de inkomsten uit te geven aan andere primaire levensbehoeftes dan eten.⁴⁴ Dat de omstandigheden voor de arbeiders enigszins verbeterden blijkt ook uit de bevolkingsgroei en de stijging van de gemiddelde leeftijd.⁴⁵

Er waren echter ook negatieve gevolgen. De opleving van de industrie zorgde voor nieuwe werkgelegenheid, die zich concentreerde in de steden en daarmee een proces van urbanisatie op gang bracht.⁴⁶ Hierdoor kwam de arbeidershuisvesting in de grote steden zwaar onder druk te staan.⁴⁷ De woonruimtes waren klein en vochtig, de toegang tot schoon water was vaak beperkt en uitwerpselen konden meestal niet goed worden afgevoerd.⁴⁸ Daarnaast waren de omstandigheden waaronder gewerkt werd in de fabrieken erbarmelijk. Er werden werkdagen gemaakt van tien tot vijftien uur per dag, in onhygiënische werkomstandigheden.⁴⁹

---

³⁹ Van Zanden en van Riel, *Nederland 1780-1914*, 362.

⁴⁰ Ibidem, 352.

⁴¹ Ibidem, 371

⁴² Ibidem, 309.

⁴³ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 127.

⁴⁴ Van Zanden en van Riel, *Nederland 1780-1914*, 353-355.

⁴⁵ Schutte, 'Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891', 11.

⁴⁶ Van Zanden en van Riel, *Nederland 1780-1914*, 315.

⁴⁷ Schutte, 'Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891', 11.

⁴⁸ Smit, *De volksverheffers*, 145.

⁴⁹ W.F. de Gaay Fortman, *De arbeider in de nieuwe samenleving*. De volkspedagogische bibliotheek 9 (Amsterdam 1947) 9.

Doordat mannen en vrouwen samen in de fabrieken werkten, kwam seksueel misbruik veelvuldig voor.⁵⁰

Met de modernisering van de economie trad ook een verzakelijking van de verhoudingen op. Met name in het gemechaniseerde industriële grootbedrijf ontstonden onpersoonlijke relaties tussen werkgever en werknemer, die gekarakteriseerd werden door verharding. Het patriarchale gezag verdween en daarmee verdween ook de patriarchale zorg. Dit vergrootte de bestaansonzekerheid van de arbeider. De oude sociaal-economische verhoudingen gingen verloren. De standenmaatschappij maakte plaats voor de klassenmaatschappij en daarmee veranderde het vertrouwde wereldbeeld van de arbeider.⁵¹

Ook op religieus gebied was er sprake van verandering. De negentiende eeuw was een roerige periode voor het protestantisme in Nederland. In 1834 scheidde een beweging van “bevindelijken” zich af van de Nederlandse Hervormde Kerk.⁵² Tijdens de Doleantie van 1886 vond er opnieuw een afscheiding plaats.⁵³ Deze afscheiding vindt zijn oorsprong in de tegenstellingen tussen de orthodoxen en de modernen in de protestantse gemeenschap.⁵⁴ Deze tegenstellingen werden verscherpt naarmate verschillende stromingen binnen de gemeenschap zich gingen verenigen op politiek gebied.⁵⁵ De politieke vereniging werd aangewakkerd door de schoolkwestie over het bijzonder onderwijs.⁵⁶

Voor de orthodoxe protestanten was Abraham Kuyper een belangrijk persoon in deze kwestie. In 1870 was hij benoemd tot predikant van de Nederlandse Hervormde Kerk en al snel ontwikkelde hij zich tot voorman van een nieuwe orthodoxie.⁵⁷ Hij verzette zich fel tegen de liberale onderwijspolitiek.⁵⁸ Tegelijkertijd probeerde hij een eigen achterban te creëren binnen de brede protestantse gemeenschap.⁵⁹ Dit deed hij onder andere door zijn eigen invulling te geven aan concepten ‘gereformeerd’ en ‘antirevolutionair’.⁶⁰

---

⁵⁰ De Gaay Fortman, *De arbeider in de nieuwe samenleving*, 9.

⁵¹ Schutte, ‘Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891’, 12.

⁵² F.L. van Holthoon, ‘Verzuiling in Nederland’, in: F.L. Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht 1985) 159-171, aldaar 165.

⁵³ Van Holthoon, ‘Verzuiling in Nederland’, 166.

⁵⁴ Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 44.

⁵⁵ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 11.

⁵⁶ *Ibidem*, 185.

⁵⁷ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 87.

⁵⁸ *Ibidem*, 88.

⁵⁹ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 240.

⁶⁰ *Ibidem*, 240.

Even leek het er op dat de verschillende stromingen binnen de protestantse gemeenschap verenigd werden door de schoolkwestie. Uiteindelijk fungeerde de schoolkwestie echter als wig tussen Kuiper en zijn medestanders en zijn tegenstanders.⁶¹ Na 1878 kon er nauwelijks nog gesproken worden over één orthodox-protestantse gemeenschap.⁶² Op 1 december 1886 werden Kuiper en zijn medestanders officieel uit het ambt gezet door de Nederlandse Hervormde Kerk.⁶³ Vanaf dat moment was er een formele, kerkelijke scheiding tussen gereformeerden en hervormden.⁶⁴ ‘In de beleving van de meeste niet-dolerenden was de scheuring een revolutie die een einde maakte aan de hervormde kerk als volkskerk.’⁶⁵

Waar vanaf het begin van de negentiende eeuw al aan geknaagd werd, was het sociale vangnet waar de arbeider op terug kon vallen. Aan het begin van de negentiende eeuw werden alle gilden verboden en opgeheven.⁶⁶ In de grondwet van 1848 werd het recht op vereniging weer opgenomen en al snel werd de roep naar vereniging groter onder de arbeiders.⁶⁷ Rond 1870 groeide bij de arbeidersklasse het besef dat ze zich zelf kon inzetten voor het verbeteren van de situatie.⁶⁸ De arbeidersbeweging kreeg in 1871 voor het eerst vorm in het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, het ANWV.⁶⁹ De oprichting van het ANWV volgde nadat verschillende beroepsgroepen, zoals de typografen, zich al verenigd hadden in landelijke vakverenigingen. Welke overigens vaak georiënteerd waren op Amsterdam.⁷⁰

Binnen het ANWV voelden echter niet alle arbeiders zich thuis. Vooral de christelijke arbeiders voelden zich niet op hun plek. Dit had voornamelijk te maken met het standpunt van de ANWV met betrekking tot het onderwijs. Veel orthodox-protestantse leden waren voorstanders van bijzonder onderwijs, terwijl ze bij de ANWV een voorkeur voor staatsonderwijs opmerkten.⁷¹ Ook de metselaar Klaas Kater voelde zich niet langer thuis bij het ANWV en verliet de vereniging. Hij voelde zich hiertoe gedwongen omdat het ANWV in zijn ogen de christelijke beginselen verwierp.⁷² Bovendien was hij van mening dat het ANWV

---

⁶¹ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 185.

⁶² Ibidem, 232.

⁶³ Ibidem, 241.

⁶⁴ Ibidem, 232.

⁶⁵ Ibidem, 241.

⁶⁶ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 115.

⁶⁷ Ibidem, 115.

⁶⁸ I.J. Brugmans, ‘Het ontwaken der arbeidende klasse’, in: J.M.W. Binneveld (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19^e eeuw* (Den Haag 1978) 12-40, aldaar 12.

⁶⁹ Brugmans, ‘Het ontwaken der arbeidende klasse’, 20.

⁷⁰ Ibidem, 15.

⁷¹ Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 32.

⁷² Ruppert, ‘Het Christelijk Nationaal Vakbond in Nederland’, 178.

de socialistische klassenstrijd steunde.⁷³ In 1876 kwam Kater tot het besluit om zijn eigen werkliedenvereniging op te richten.⁷⁴

1.2 Patrimonium

Op 3 januari 1876 vond in Amsterdam de vergadering plaats waarin de basis werd gelegd voor de oprichting van Patrimonium.⁷⁵ Een half jaar later werd onder leiding van de voorzitter Klaas Kater de daadwerkelijke oprichtingsvergadering gehouden.⁷⁶ Vanaf het begin was het duidelijk dat Gods Woord de grondslag zou worden van de vereniging.⁷⁷ Kater was er namelijk van overtuigd dat het orthodox-protestantisme weer tot leven moest worden gebracht.⁷⁸ Herkerstening van Nederland was het einddoel.⁷⁹ Tevens vond Kater het, samen met de medeoprichters van Patrimonium, de hoogste tijd dat er iets gedaan werd aan de slechte woon- en werkomstandigheden van de arbeiders.⁸⁰

Om deze doelen te bereiken werden er in de statuten een tiental middelen opgenomen die Patrimonium daarvoor kon inzetten. Deze middelen hadden betrekking op verschillende aspecten van het arbeidersleven. Er werd getracht de politieke positie van de arbeider te verbeteren, door te streven naar uitbreiding van het kiesrecht. Daarnaast zette Patrimonium zich in om de kennis van de arbeiders te vergroten door voordrachten en onderlinge besprekingen van de vaderlandse historie en andere vraagstukken van staatshuishoudkundige en maatschappelijke aard. Ook onderwerpen van godsdienstige en zedelijke aard kwamen aan bod. Op deze manier werd geprobeerd de arbeider te onderwijzen in de juiste christelijke moraal. Dit werd tevens gestimuleerd door het oprichting van volksbibliotheken en de bevordering van christelijk onderwijs. Door het oprichten van een onderstandskas probeerde Patrimonium zieke of gewonde leden financieel te ondersteunen.⁸¹

---

⁷³ Ruppert, 'Het Christelijk Nationaal Vakbond in Nederland', 178.

⁷⁴ Ibidem, 178.

⁷⁵ Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 21.

⁷⁶ Ibidem, 35.

⁷⁷ Ibidem, 35.

⁷⁸ Ibidem, 30.

⁷⁹ Ibidem, 30.

⁸⁰ Ibidem, 21.

⁸¹ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (hierna: HDC), archief Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium – Afdeling Amsterdam, 1876-1989 (hierna: ANWP-AA), collectie nr. 009, doos nr. 2, Statuten van het Nederlandsch Werkliedenverbond „Patrimonium” (Vaderlijk Erfdeel), 10 augustus 1886.

Na de oprichting kende Patrimonium een aarzelende start.⁸² Er werden maar weinig arbeiders lid en ook patroons voelden zich niet meteen aangetrokken tot de vereniging.⁸³ Na deze wankelende start groeide Patrimonium echter snel en kreeg het navolging in andere steden. Daarom werd in 1880 een nationaal overkoepelend orgaan opgericht onder de naam Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium.⁸⁴ In 1886, tien jaar nadat Patrimonium Amsterdam werd opgericht, kende het verbond 47 afdelingen met in totaal 5000 leden.⁸⁵ Weer tien jaar later, in 1896, was het verbond uitgegroeid tot 176 afdelingen en 10.053 leden.⁸⁶

Om lid te mogen worden van Patrimonium moest je ten minste achttien jaar oud zijn. Binnen zijn leden maakte Patrimonium een onderscheid tussen gewone leden en buitengewone leden. Onder gewone leden werden de werklieden verstaan. Buitengewone leden waren de fabrieksbazen en andere hoger geplaatsten in de maatschappij. De hoogte van de contributie werd door de afdelingen zelf bepaald.⁸⁷ In Amsterdam bijvoorbeeld werd er door gewone leden ten minste vijftien cent per maand betaald en voor buitengewone leden was een contributie van minstens twee gulden per jaar vastgesteld.⁸⁸

De oprichting van het ANWV en Patrimonium waren een belangrijke start in de coöperatie van arbeiders voor de verbetering van hun lot. Beide verenigingen waren namelijk niet specifiek voor één beroepsgroep toegankelijk, in tegenstelling tot de bestaande vakverenigingen.⁸⁹ In de decennia na de oprichting van het ANWV en Patrimonium ontwikkelde de arbeiderscoöperatie zich stapsgewijs in de richting van vakbonden.⁹⁰ Langzaam ontstond er weer een sociaal netwerk waar de arbeider op kon terugvallen.

---

⁸² Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 35.

⁸³ Ibidem, 35.

⁸⁴ Ibidem, 41.

⁸⁵ J.A. Wormser, *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater geschetst door J.A. Wormser* (Nijkerk 1908) 47.

⁸⁶ L.J. Altena en A.J.P. Homan, 'Zoodra de arbeider niet gevoelt dat hij rechten heeft, is hij weg'. De protestants-christelijke werkliedenvereniging, 1891-1914' in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* ('s-Gravenhage 1991) 142-180, aldaar 149.

⁸⁷ HDC, ANWP-AA, collectie nr. 009, doos nr. 2, Statuten van het Nederlandsch Werkliedenverbond „Patrimonium” (Vaderlijk Erfdeel), 10 augustus 1886.

⁸⁸ HDC, ANWP-AA, collectie nr. 009, doos nr. 2, Huishoudelijk reglement van de christelijke werkliedenvereniging „Patrimonium” te Amsterdam, 19 september 1901.

⁸⁹ Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 39.

⁹⁰ Ruppert, 'Het Christelijk Nationaal Vakbond in Nederland', 184-192.

1.3 Conclusie

Uit dit alles blijkt dat Patrimonium en de in de inleiding besproken volksverheffers opereerden in een periode waarin het werkmansleven zeer onbestendig was. De industriële ontwikkelingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw hadden grote invloed op het leven van de arbeider. Ondanks de langzame stijging van het reële loon woonden en werkten de arbeiders nog steeds in slechte omstandigheden. Dit had een negatieve weerslag op de geestelijke en zedelijke moraal van de arbeider. Het waren deze omstandigheden die, bij verschillende groepen in de samenleving, zorgden voor een steeds grotere wens om het lot van de arbeider te verbeteren. Dit kreeg onder andere vorm in de oprichting van Patrimonium en de in de inleiding besproken initiatieven van de volksverheffers. Een belangrijk verschil is dat Patrimonium werd opgericht vanuit een religieuze motivatie. Zoals uit de inleiding al bleek, waren de initiatieven van de volksverheffers niet religieus geïnspireerd maar werden ze opgezet vanuit een idealistisch streven naar een harmonieuze samenleving.⁹¹ Nu duidelijk is in welke context Patrimonium en de inleiding besproken volksverheffers opereerden, zal in het volgende hoofdstuk nader ingegaan worden op de activiteiten die Patrimonium organiseerde om het arbeidersbestaan te verbeteren.

---

⁹¹ Smit, *De volksverheffers*, 7 en 15.

2. De activiteiten van Patrimonium

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de omstandigheden waarin de arbeiders woonden en werkten een belangrijke reden waren voor het ontstaan van sociale initiatieven. Patrimonium organiseerde activiteiten voor de leden en bouwde voorzieningen op waar de leden gebruik van konden maken. Waar ik me in het volgende hoofdstuk zal richten op de voorzieningen van Patrimonium, staan in dit hoofdstuk twee activiteiten die ze organiseerden tussen 1876 en 1918 centraal. De keuze voor deze activiteiten is gemaakt op basis van de verspreiding over de verschillende afdelingen, aangezien een karakterisering van het landelijke Verbond Patrimonium het doel is van dit onderzoek. Naast een beschrijving van de activiteiten tracht ik ook te achterhalen met welk doel ze werden georganiseerd. Daarbij maak ik gebruik van primaire bronnen als lezingen en jaarboekjes van Patrimonium.⁹²

2.1 Lezingen en volksvoordrachten

Een belangrijk onderdeel van Patrimoniums verenigingsleven waren de vergaderingen. In bijna elke afdeling werden vergaderingen gehouden. Hoe vaak er werd vergaderd en met welk doeleinde varieerde sterk. Sommige afdelingen vergaderden structureel één keer in de maand.⁹³ Andere afdelingen vergaderden in de zomermaanden eens per maand, maar schroefden de frequentie op naar twee tot vier keer per maand in de winter.⁹⁴ De vergaderingen waren niet alleen bedoeld voor het bespreken van huishoudelijke werkzaamheden. Ze werden, behalve daarmee, voornamelijk ingevuld met volksvoordrachten en onderlinge bespreking van onderwerpen die het leven in christelijke zin raakten.⁹⁵

Sommige afdelingen gebruikten de vergaderingen ook voor bijbelbespreking.⁹⁶ Door middel van bijbelbespreking kregen de leden van Patrimonium meer kennis over de Bijbel. Dit sluit goed aan bij hun doel om kennis over Gods Woord en tradities te verspreiden. Tegelijkertijd was er binnen Patrimonium ook bezwaar tegen bijbelbespreking. Op dat soort

---

⁹² Het eerste gedeelte van de jaarboekjes geeft informatie over het jaar waarin het jaarboekje is uitgegeven. Hierin wordt onder andere vermeld wanneer de jaarmarkten zijn en wat de posttarieven zijn voor het desbetreffende jaar. De informatie over de afdelingen van Patrimonium en aanwezige voorzieningen zijn echter gebaseerd op informatie uit het voorgaande jaar. Informatie over de afdelingen van Patrimonium in het jaarboekje van 1887 geeft dus informatie over de afdelingen van Patrimonium in 1886.

⁹³ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1887* (Amsterdam 1887) 48. Dit werd onder andere gedaan door de afdeling Harlingen.

⁹⁴ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892* (Amsterdam 1892) 40 en 45. Dit werd onder andere gedaan door de afdelingen Groningen en Middelburg.

⁹⁵ HDC, ANWP-AA, collectie nr. 009, doos nr. 2, Statuten van het Nederlandsch Werkliedenverbond „Patrimonium” (Vaderlijk Erfdeel), 10 augustus 1886.

⁹⁶ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892*, 36-87. In 1891 deden 12 van de 101 afdelingen dat.

momenten konden kerkelijke of dogmatische verschillen tussen de leden naar voren treden en dat zou kunnen leiden tot frictie binnen de afdeling.⁹⁷ Patrimonium wilde zich niet met de kerkelijke en dogmatische strijd bemoeien.⁹⁸ Dit is een mogelijke verklaring voor de geringe mate waarin er aan bijbelbespreking werd gedaan, ondanks de christelijke signatuur van Patrimonium. Het houden van lezingen en volksvoordrachten was daarentegen wel wijdverspreid onder de afdelingen. Ook door de volksverheffers werden regelmatig lezingen gehouden.⁹⁹

Voor dit onderzoek zijn negentien volksvoordrachten en lezingen van Patrimonium gelezen en geanalyseerd. De lezingen en volksvoordrachten zijn gehouden bij verschillende afdelingen van het Verbond en dateren van 1881 tot 1917. In de tijdsspanne die centraal staat in dit onderzoek zijn nog meer lezingen en volksvoordrachten gehouden. In het jaarboekje van 1897 is een lijst opgenomen met de titels van de lezingen die tot dan toe zijn gehouden.¹⁰⁰ De lezingen die binnen mijn bereik lagen heb ik verzameld en geanalyseerd vanuit een christelijk volksverheffersperspectief. Vanwege de geringe hoeveelheid lezingen die zijn geanalyseerd, zal hieruit geen volledig beeld ontstaan van de lezingen en volksvoordrachten. Desondanks is het opvallend dat er een aantal terugkerende thema's in verweven zitten.

Eén van de terugkerende thema's is de sociale kwestie. Er werden regelmatig lezingen gehouden over de arbeidsomstandigheden, de arbeidsverhoudingen en de bezitsverdeling.¹⁰¹ Deze lezingen gingen over situaties waarin de arbeider zich achtergesteld voelde. De lezingen volgden min of meer hetzelfde stramien. Aan het begin wordt de situatie geschetst waarin de arbeider zich bevindt. In de lezing 'In het Zweet, uws aanschijns', die op 14 februari 1902 werd gehouden in Boskoop, staat beschreven hoe de arbeid door de zonde van karakter is veranderd en onderworpen is aan ellende.¹⁰² Vervolgens wordt er beschreven hoe de arbeider de situatie moet interpreteren vanuit een christelijk oogpunt. Want 'alle kwestieën zijn godsdienstige kwestieën, zoals zij gebrekkig genoemd worden. Gij kunt onmogelijk de sociale kwestie behandelen, zonder uit te gaan van eene of andere stelling betreffende

---

⁹⁷ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1889* (Amsterdam 1889) 75.

⁹⁸ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1889*, 75.

⁹⁹ Smit, *De volksverheffers*, 8.

¹⁰⁰ De desbetreffende lijst is opgenomen in de bijlage.

¹⁰¹ Dit werd besproken in onder andere de lezing 'in het Zweet, uws aanschijns' die in 1902 werd gehouden voor de afdeling Boskoop, de lezing 'Het recht van bezit' die in 1885 werd gehouden voor de afdelingen Dordrecht, Rotterdam en Amsterdam en de lezing 'De vrije arbeider gehoorzaam!' die in 1903 werd gehouden voor de afdeling Arnhem.

¹⁰² A.L. van Hulzen, 'In het zweet uws aanschijns' (publicatie 1902), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000008575> (27 mei 2016).

God.¹⁰³ In dit geval wordt de arbeider, ondanks de ellendige arbeidsomstandigheden, niet vrijgesteld van zijn plicht om de Schepper zowel geestelijk als lichamelijk te dienen.¹⁰⁴ Als laatste volgt een advies over hoe de arbeider, als goed christen, in deze situatie zou moeten handelen. In deze situatie moet de arbeider met noestige vlijt arbeiden op het gebied dat God voor hem heeft aangewezen, om op die manier God te eren.¹⁰⁵

In de lezingen over de sociale kwestie werd ook aandacht besteed aan wat het juiste gedrag is. Dat is het tweede thema dat in veel lezingen verweven zat. Een voorbeeld van deze combinatie is aanwezig in de lezing 'De dienst des Woord en de sociale vraagstukken'. Deze lezing werd op 8 februari 1912 gegeven voor de afdeling Arnhem. Hierin wordt gepropageerd dat Gods Woord en de christelijke beginselen de oplossing zijn voor de sociale vraagstukken.¹⁰⁶ Tevens wordt er beschreven welk gedrag er past bij een goede christen. Een goed christen gaat trouw met zijn gezin naar de kerk en laat geen mogelijkheid voorbij gaan om Gods Woord te horen, om op die manier de catechisatie van de volgende generatie in stand te houden. Een goed christen zet zich in voor de instandhouding van het christendom.¹⁰⁷

Zoals uit de vorige lezing blijkt, werden adviezen over wat het juiste gedrag was vaak gegeven in lezingen waarin ook andere thema's werden besproken. Een uitzondering hierop is de lezing 'Verdraagzaamheid', die in de jaren 1880 werd gegeven voor de afdelingen Zaandam en Alkmaar.¹⁰⁸ In deze lezing wordt uiteen gezet hoe je vanuit een christelijk oogpunt invulling moet geven aan verdraagzaamheid. Volgens de auteur is verdraagzaamheid voor de christenen niet alleen een deugd maar ook een plicht.¹⁰⁹ De arbeiders moet verdraagzaam zijn tegenover alles wat hen wordt aangedaan. Onverdraagzaamheid is echter nodig tegenover alles wat tegen God wordt gedaan of uitgesproken.¹¹⁰

---

¹⁰³ J.A. Wormser, *Het recht van bezit. Volksvoordracht, gehouden voor het Nederlandsch Werklieden-Verbond "Patrimonium"* (Amsterdam 1885) 14.

¹⁰⁴ A.L. van Hulzen, 'In het zweet uws aanschijns' (publicatie 1902), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000008575> (27 mei 2016).

¹⁰⁵ A.L. van Hulzen, 'In het zweet uws aanschijns' (publicatie 1902), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000008575> (27 mei 2016).

¹⁰⁶ H. Hoekstra, 'De dienst des Woords en de sociale vraagstukken' (publicatie 1912), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000007669> (27 mei 2016).

¹⁰⁷ H. Hoekstra, 'De dienst des Woords en de sociale vraagstukken' (publicatie 1912), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000007669> (27 mei 2016).

¹⁰⁸ Door de Vrije Universiteit Amsterdam wordt deze lezing gedateerd op 1884. Door de Universiteit Utrecht wordt deze lezing gedateerd op 1889. Vanwege deze discrepantie is de datering van het document geplaatst in de jaren 1880.

¹⁰⁹ J.A. Wormser, *Verdraagzaamheid. Volksvoordracht, gehouden voor de afdeelingen van "Patrimonium" te Zaandam en te Alkmaar* (Amsterdam 1889) 17.

¹¹⁰ Wormser, *Verdraagzaamheid*, 18.

Deze invulling van onverdraagzaamheid is een mogelijke verklaring voor de frequente kwaadsprekerij over het socialisme in de voordrachten en lezingen.¹¹¹ In de lezingen wordt het socialisme bestempeld als een groot gevaar voor het voortbestaan van het christendom.¹¹² De zware lasten op de schouders van de arbeider zorgen ervoor dat de socialistische oplossing voor de sociale kwestie aantrekkelijk wordt.¹¹³ In de lezingen worden verschillende redenen gegeven waarom de leden van Patrimonium zich niet moeten laten verleiden tot het socialisme. Er wordt onder andere gewezen op de verderfelijke beginselen van het socialisme en de leugens waarop het socialistische bouwwerk is opgetrokken.¹¹⁴ Op die manier wordt het socialisme in een kwaad daglicht gezet en tegelijkertijd wordt het christendom naar voren geschoven als de oplossing voor de sociale kwestie.¹¹⁵ ‘Maar hoe worden dan, zoo hooren wij vragen, hoe worden dan de betamelijke eischen van den werkman het beste vervuld? Ons antwoord is: in den weg van Gods geboden.’¹¹⁶

In de lezingen en volksvoordrachten kwamen verschillende actuele onderwerpen aan bod. Mijns inziens dienden de terugkerende thema’s verschillende doelen. De lezingen over de sociale kwestie informeerden de arbeider over hoe hij moet omgaan met de huidige situatie. Door herhaaldelijke verwijzingen naar het juiste gedrag, raakten de arbeiders thuis in de christelijke normen en waarden. Waar de volksverheffers de lezingen gebruikten om de arbeiders aan te sturen op gedragsverandering richting een middenklasse standaard, stuurde Patrimonium aan op gedragsverandering in orthodox-protestantse richting. De kwaadsprekerij over het socialisme werd ingezet om een dam op te werpen tegen het socialisme. De burgerlijke volksverheffers hadden een ambivalente houding tegenover het socialisme. Enerzijds wilde ze geen revolutie, die de hele maatschappelijke orde zou veranderen. Anderzijds diende het socialisme wel vaak als inspiratiebron.¹¹⁷ Een gemeenschappelijk kenmerk van de lezingen van Patrimonium zijn de verwijzingen naar het christendom. Alle sociale onderwerpen die werden behandeld, werden bekeken vanuit een christelijk oogpunt.

---

¹¹¹ Kwaadsprekerij over het socialisme komt onder andere voor in de lezing ‘De eischen van het socialisme’ die in ca. 1881 werd gehouden voor de afdeling Rotterdam, de lezing ‘Wat is het socialisme?’ die in 1884 werd gehouden voor de afdeling Amsterdam, de lezing ‘Het socialisme en de menselijke persoonlijkheid’ die tussen 1884-1888 werd gehouden in Sneek en de lezing ‘De Geloofsstrijd van de Christen-Werkman’ die in 1909 werd gehouden voor de afdeling ’s-Gravenhage.

¹¹² T. de Vries, *De Geloofsstrijd van den Christen-Werkman. Eene lezing, gehouden voor "Patrimonium", Afdeling 's-Gravenhage op 8 april 1909* (’s-Gravenhage 1909).

¹¹³ S.A. van den Hoorn, ‘De eischen van het socialisme’ (publicatie ca. 1881), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTUK01:000005725> (27 mei 2016).

¹¹⁴ J. de Visser, *Het socialisme en de menselijke persoonlijkheid. Rede, gehouden te Sneek in "Patrimonium"* (Sneek z.j.) 10.

¹¹⁵ Visser, *Het socialisme en de menselijke persoonlijkheid*, 13.

¹¹⁶ S.A. van den Hoorn, ‘De eischen van het socialisme’ (publicatie ca. 1881), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTUK01:000005725> (27 mei 2016).

¹¹⁷ Smit, *De volksverheffers*, 46 en 47.

Samen stonden zij in dienst van een groter doel, namelijk de bevordering van het juiste christelijke gedrag en de kerkelijkheid van de leden.

2.2 Werkverschaffing

Verskillende afdelingen van Patrimonium deden tussen 1876 en 1918 aan werkverschaffing voor hun leden.¹¹⁸ De manier waarop de werkverschaffing werd vormgegeven verschilde per afdeling. In de rurale gebieden werd er onder meer werk verschaft in de vorm van vlasbewerking, kleikloppen en landontginning. In de stedelijke gebieden werd er vaak gewerkt aan het maken of repareren van gebruiksvoorwerpen.¹¹⁹ De gemaakte producten werden door de afdelingen verkocht of aan armlastigen gegeven.¹²⁰ Door de verkoop van de producten werden de kosten van het loon en het materiaal enigszins gecompenseerd, maar zelden waren de opbrengsten groot genoeg om de kosten te dekken. In 1895 beschrijft alleen de afdeling Nijehaske dat het bewerkte land dusdanig in waarde is gestegen dat het arbeidsloon daarmee gedekt is.¹²¹

Het doel van Patrimonium was om door middel van werkverschaffing de *gevolgen* van de werkloosheid te bestrijden.¹²² ‘Door verscheidene Afdeelingen werden pogingen beproefd om (...) middelen aan te wenden ten einde te voorzien in den nood door werkeloosheid ontstaan.’¹²³ Vermoedelijk wilde Patrimonium middels deze vorm van lichamelijke verheffing voorkomen dat zijn leden in algehele armoede terecht zouden komen. Armoede vergrootte namelijk de bestaansonzekerheid van de arbeiders en dat zou kunnen leiden tot achteruitgang van de geestelijke en zedelijke moraal. Tevens probeerde Patrimonium er op deze manier voor te zorgen dat de arbeiders zo veel mogelijk in hun eigen onderhoud konden voorzien. Deze doelstelling deelde Patrimonium met de burgerlijke volksverheffers. Zij streefden ernaar de arbeiders te verheffen tot zelfstandige burgers.¹²⁴

---

¹¹⁸ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1896* (Amsterdam 1896) 115-118.

¹¹⁹ R. Hagoort, *Het beginsel behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werklieden-Verbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Amsterdam 1934) 76.

¹²⁰ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1896*, 116. Dit werd onder andere gedaan door de afdeling Deventer.

¹²¹ *Ibidem*, 117.

¹²² Hagoort, *Het beginsel behouden*, 76.

¹²³ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1896*, 115.

¹²⁴ Smit, *De volksverheffers*, 252.

Bij diverse afdelingen waren er ook twijfels over het nut van werkverschaffing.¹²⁵ Door middel van werkverschaffing werden de arbeiders tijdelijk op weg geholpen. Het veranderde echter niets substantieels aan de positie van de arbeider.¹²⁶ Zij vonden dat Patrimonium werkverschaffing niet tot zijn hoofdtaak moest maken, maar wel ondersteuning moest bieden aan hen die daarvoor in de Bijbel werden aangewezen.¹²⁷ Toen Patrimonium in 1894 een sociaal programma opstelde, waarin het zijn wensen beschreef, was daar ook een artikel met betrekking tot werkverschaffing in opgenomen. Hierin werd de wens uitgesproken dat de overheid zich zou inzetten voor de bestrijding van werkloosheid, door bescherming van de nijverheid en de landbouw. Daarnaast zou de overheid ook moeten optreden als werkgever door bijvoorbeeld overheidsprojecten uit te stellen tot perioden waarin er minder werk was voor de arbeiders.¹²⁸ Ook de burgerlijke volksverheffers zagen in de zoektocht naar een betere positie voor de arbeiders een rol voor de regionale of nationale overheid en vroegen regelmatig om steun.¹²⁹

Door ondersteuning in periode van werkloosheid kregen de leden van Patrimonium, in directe zin, niet meer kennis over Gods Woord en tradities of over het juiste christelijke gedrag. Dit is mogelijk een verklaring voor de twijfels die sommige afdelingen hadden bij de werkverschaffing. Op indirecte wijze droeg het echter wel bij aan de doelstelling van Patrimonium. Ten eerste zorgde de bestrijding van armoede ervoor dat de arbeiders in een situatie konden blijven verkeren, waarin de omstandigheden hen het minst zouden verleiden tot onzedelijk en onchristelijk gedrag.

Daarnaast zorgde het voor een mogelijkheid om betrokken te zijn bij het leven van de arbeider. Het belang van de werkverschaffing ligt niet bij de werkverschaffing als zodanig. Evenals dat de volksverheffers het kweken van planten niet stimuleerden om het kweken van planten. De volksverheffers stimuleerden dit omdat middels het kweken van planten de klassenkloof tussen de arbeider en de middenklasse werd verkleind en tegelijkertijd de eigenwaarde van de arbeider werd vergroot.¹³⁰ Dit stond uiteindelijk in dienst van het hogere doel om een harmonieuze samenleving te creëren zonder scherpe klassenconflicten. Hetzelfde geldt voor Patrimonium. Door middel van werkverschaffing konden zij hun leden onderwijzen in een goed christelijk arbeidsethos en hen opvoeden tot goede christelijke burgers. Op die manier werd gewerkt aan een heropleving van het christendom. Hoewel de

---

¹²⁵ Hagoort, *Het beginsel behouden*, 76.

¹²⁶ Ibidem, 76.

¹²⁷ Ibidem, 80.

¹²⁸ Ibidem, 145.

¹²⁹ Smit, *De volksverheffers*, 366.

¹³⁰ Ibidem, 309.

volksverheffers niet aan werkverschaffing deden, stond de materiële verheffing die zij ondernamen op indirecte manier ook in dienst van het hogere doel.

2.3 Conclusie

Na de bestudering van vele lezingen en jaarboekjes van Patrimonium blijkt dat de activiteiten van Patrimonium, die kenmerkend waren voor het Verbond, informatief en ondersteunend van aard waren. Tijdens de vergaderingen werden de leden op de hoogte gebracht over allerlei uiteenlopende zaken. Bijvoorbeeld over de sociale kwestie en het juiste gedrag. De volksvoordrachten en lezingen werden actief ingezet om de arbeiders bekend te maken met de orthodox-protestantse normen en waarden. Middels werkverschaffing probeerde Patrimonium zijn leden te ondersteunen in de strijd tegen armoede en alle lichamelijke en geestelijke gevolgen van dien. Ondanks het gegeven dat de lezingen gericht waren op geestelijke verheffing en de werkverschaffing in eerste instantie op lichamelijke verheffing, stonden beide in dienst van het orthodox-protestantse beschavingsoffensief en de heropleving van het christendom. Was het niet op directe wijze christelijk volksverheffend, dan wel op indirecte wijze. Net zoals bij de burgerlijke volksverheffers werd de lichamelijke activiteit ingezet ten bate van de uiteindelijke morele verheffing. In het volgende hoofdstuk zal duidelijk worden welke voorzieningen van Patrimonium kenmerkend waren voor het Verbond.

3. De voorzieningen van Patrimonium

Naast activiteiten zoals lezingen en werkverschaffing, werden er door verschillende afdelingen van Patrimonium tussen 1876 en 1918 ook voorzieningen opgebouwd. In dit hoofdstuk staan drie van die voorzieningen centraal. Het faciliteren van financiële ondersteuning en het oprichten van eigen volksbibliotheken waren opgenomen in de statuten. Het stichten van eigen bouwverenigingen daarentegen niet. Na een analyse van de voorzieningen van Patrimonium zal blijken of ze enkel werden ingezet voor een heropleving van het christendom of dat ze ook een christelijk volksverheffend doel dienden. Wederom was karakterisering van het landelijke Verbond het doel op basis waarvan de besproken voorzieningen zijn geselecteerd.

3.1 Financiële ondersteuning

Door middel van het oprichten van een onderstandskas of ondersteuningsfonds probeerden de afdelingen te voldoen aan regel ‘g’ van het tweede artikel der statuten. Hierin staat dat Patrimonium ernaar streeft ondersteuning te bieden aan weduwen en zieke of gewonde leden.¹³¹ Hoe de onderstandskas of het ondersteuningsfonds vorm kreeg verschilde per afdeling. In elk geval moesten de leden een wekelijkse contributie betalen, wisselend van twee tot vijftien cent per week.¹³² Afhankelijk van de afdeling en de hoogte van de contributie, ontvingen de leden een uitkering variërend van anderhalve gulden tot acht gulden per week.¹³³

Van de afdeling Amsterdam is het reglement van de onderstandskas bij ziekte en verwonding bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat ze bepaalde voorwaarden hadden opgesteld om van de ondersteuning gebruik te mogen maken. Zo moest elk lid een ziektebriefje inleveren bij het bestuur dat was ondertekend door een geneeskundige, voordat de financiële ondersteuning werd uitgekeerd. Daarnaast moesten de leden minimaal drie maanden contributie hebben betaald aan de onderstandskas voordat ze aanspraak konden maken op de ondersteuning. Als aan alle voorwaarden was voldaan, dan waren er toch nog gevallen waarin de financiële ondersteuning geweigerd kon worden door het bestuur. Bijvoorbeeld als de verwonding was opgetreden door een bezoek aan de kroeg of bij het uitvoeren van niet

---

¹³¹ HDC, ANWP-AA, collectie nr. 009, doos nr. 2, Statuten van het Nederlandsch Werkliedenverbond „Patrimonium” (Vaderlijk Erfdeel), 10 augustus 1886.

¹³² Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1896*, 109-111.

¹³³ Ibidem, 109-111.

noodzakelijke arbeid op zondag.¹³⁴ De leden van Patrimonium moesten dus ook aan morele voorwaarde voldoen voordat ze aanspraak konden maken op de materiële verheffing.

Vermoedelijk waren er bij andere afdelingen ook regels en voorwaarden verbonden aan het gebruik van de onderstandskas. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de jaarboekjes die zijn uitgegeven door Patrimonium. Hierin staat bij verschillende afdelingen beschreven dat er een tijdsbeperking verbonden was aan de financiële ondersteuning. Bijvoorbeeld bij de afdelingen Dordrecht en Leiden. In Dordrecht konden de leden voor maximaal zesentwintig weken een uitkering krijgen.¹³⁵ In Leiden konden de leden maximaal dertien weken per jaar ondersteuning krijgen vanuit de ondersteuningskas.¹³⁶ De onderlinge verschillen kwamen bijeen in het doel om te voorzien in de noden van arbeiders bij ziekte en verwonding.¹³⁷

Een tweede vorm van financiële ondersteuning was de bus ‘Hulp in Nood’. Dit was een soort collectebus waaraan leden een vrijwillige bijdrage konden leveren.¹³⁸ De bus ‘Hulp in Nood’ was bedoeld voor andere omstandigheden dan degene die werden gedekt door het ondersteuningsfonds of de onderstandskas. In situaties van nood kon het bestuur van de afdeling beslissen om bij te springen. Het geld uit de Hulp in Nood-voorziening kon bijvoorbeeld ingezet worden voor leden die wegens omstandigheden geen deel konden nemen aan het zieken- en ondersteuningsfonds, maar wel financiële ondersteuning nodig hadden.¹³⁹ Ook bij langdurige ziekte kon besloten worden een uitkering te doen aan het desbetreffende lid.¹⁴⁰ In het jaarboekje van 1896 worden enkele voorbeelden gegeven van ondersteuning uit de bus ‘Hulp in Nood’. Zo werden er in Arnhem voorschotten verleend voor de aankoop van wintervoorraad. Deze vormen van materiële verheffing waren, net zoals de werkverschaffing, maar tijdelijk van aard. Aan de financiële ondersteuning werden, in ieder geval door de afdeling Amsterdam, enkele gedragsvoorwaarden gesteld. Bij onchristelijk gedrag konden de leden geen aanspraak maken op de onderstandskas. Op die manier probeerde Patrimonium bij

---

¹³⁴ HDC, ANWP-AA, collectie nr. 009, doos nr. 2, Reglement voor de onderstandskas bij ziekte en verwonding van de christelijke werkliedenvereniging „Patrimonium” te Amsterdam, 19 september 1901.

¹³⁵ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892*, 50.

¹³⁶ Ibidem, 51.

¹³⁷ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werklieden-Verbond "Patrimonium" voor 1901* (Kampen 1901) 32.

¹³⁸ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1891* (Amsterdam 1891) 60. Wordt onder andere vermeld bij de afdeling Deventer.

¹³⁹ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1887*, 53. Wordt vermeld bij de afdeling Zutphen.

¹⁴⁰ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1889*, 37. Wordt vermeld bij de afdeling 's-Gravenhage.

een vorm van lichamelijke verheffing een element van geestelijke verheffing te incorporeren. Het hoofddoel was echter om in de nood van leden te voorzien.¹⁴¹

Mogelijk was de financiële ondersteuning, waar je alleen bij lidmaatschap toegang toe had, een drijfveer om lid te worden van Patrimonium. Om lid te mogen worden van Patrimonium moest je echter wel onderschrijven dat de christelijke beginselen de ware grondslag waren van de samenleving en je moest aantonen dat je een christelijke levensstijl had.¹⁴² Dit kon er voor zorgen dat mensen zich bekeerden tot het christendom of dat ze weer gingen leven volgens de normen en waarden van het christendom. Zo was de financiële ondersteuning op een indirecte manier toch christelijk volksverheffend. In tegenstelling tot Patrimonium gaven de burgerlijke volksverheffers geen financiële ondersteuning.

3.2 Woningbouw

De woningbouw was een iets minder wijdverspreide voorziening, maar wel karakteriserend voor Patrimonium. Zeker in Amsterdam heeft Patrimonium een belangrijke bijdrage geleverd aan de volkshuisvesting. Van de 12.000 woningen die daar tussen 1909 en 1923 zijn gebouwd door woningcorporaties, heeft Patrimonium 10% voor zijn rekening genomen.¹⁴³ De afdeling Kampen was echter de eerste afdeling van Patrimonium die woningen bouwde voor zijn leden. Al in 1886 werd de bouwvereniging Patrimoniums Bouwlust opgericht.¹⁴⁴ Het streven was om arbeiderswoningen te bouwen die tegen een redelijke huurprijs uiteindelijk eigendom werden van de bewoners.¹⁴⁵ Met een huurprijs van f1,51 tot f2,01 per week zou het ongeveer 25 jaar duren voordat de woning in het bezit was van de bewoners.¹⁴⁶ Na de woningwet van 1901 richtten steeds meer afdelingen een woningbouwvereniging op en in 1918 waren er 32 afdelingen met een eigen woningbouwvereniging.¹⁴⁷ Door middel van degelijke arbeiderswoningen probeerde Patrimonium verbetering te brengen in de lichamelijke omstandigheden van de arbeider. Dit werd noodzakelijk geacht, want in de slechte

---

¹⁴¹ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1896*, 112.

¹⁴² HDC, ANWP-AA, collectie nr. 009, doos nr. 2, Statuten van de christelijke werkliedenvereniging „Patrimonium”, 16 juni 1900.

¹⁴³ Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 87.

¹⁴⁴ Joh. Don, 'Vijftig jaren onder de vlag van het christelijk-sociale beginsel' (publicatie 1932), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000009440> (29 mei 2016). Staat beschreven in het hoofdstuk 'Woningen'.

¹⁴⁵ Joh. Don, 'Vijftig jaren onder de vlag van het christelijk-sociale beginsel' (publicatie 1932), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000009440> (29 mei 2016). Staat beschreven in het hoofdstuk 'Woningen'.

¹⁴⁶ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1889*, 44.

¹⁴⁷ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederl. Werklieden-Verbond "Patrimonium voor het jaar 1918* (Arnhem 1918) 66-68.

woonomstandigheden ontstonden zedelijke wantoestanden en was geestelijke verheffing niet mogelijk.¹⁴⁸ De slechte huisvesting had een demoraliserend effect en leidde tot uithuizigheid, onverschilligheid en slordigheid.¹⁴⁹ Ook voor de burgerlijke volksverheffers was de verbetering van de woningtoestand een urgente zaak, want ‘Slechte woningen belemmerde de vooruitgang van een gewigte klasse der maatschappij.’¹⁵⁰

Op 11 februari 1911 richtte Patrimonium Amsterdam zijn eigen woningstichting op, die zou uitgroeien tot de grootste woningbouwvereniging van Patrimonium.¹⁵¹ Door middel van goede en goedkope huisvesting wilde het niet alleen de uiterlijke omstandigheden van de arbeider verbeteren. In Amsterdam werd Patrimonium geconfronteerd met grote randkerkelijkheid en het wilde de woningen inzetten om de arbeiders weer terug te brengen naar het orthodox-protestantse geloof.¹⁵² De Patrimoniumwoningblokken moesten onderscheidende stadsbuurten worden.¹⁵³

In de eerste twee decennia na de oprichting van de woningstichting zijn er verschillende aanwijzingen dat de Patrimoniumwijken zich inderdaad ontwikkelden tot onderscheidende stadsbuurten. Het leven van de Patrimoniumbewoners begon zich steeds meer af te spelen binnen de eigen wijk.¹⁵⁴ Er werden door buurtcommissies allerlei plannen gemaakt om het orthodox-protestantse verenigingsleven een nieuwe impuls te geven.¹⁵⁵ Er werd bijvoorbeeld gewerkt aan de oprichten van een eigen muziekcorps.¹⁵⁶ De kerkelijke cohesie van de wijken werd tevens versterkt doordat Patrimonium bouwde in buurten waar voornamelijk gereformeerde gezinnen woonden.¹⁵⁷ Ook aan de zedelijke moraal van de wijken werd gewerkt, door middel van een strenge selectieprocedure voor huurders en handhaving van het huurreglement dat door Patrimonium was opgesteld.¹⁵⁸

---

¹⁴⁸ P.J. van Ravensteijn, Jan Boerhout en C.L. Heek, ‘Gedenkboek Hilversum’ (publicatie 1924), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB02:000121769> (29 mei 2016). Staat beschreven in het hoofdstuk ‘De volkshuisvesting van voorheen en thans’.

¹⁴⁹ P.J. van Ravensteijn, Jan Boerhout en C.L. Heek, ‘Gedenkboek Hilversum’ (publicatie 1924), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB02:000121769> (29 mei 2016). Staat beschreven in het hoofdstuk ‘De volkshuisvesting van voorheen en thans’.

¹⁵⁰ Smit, *De volksverheffers*, 139.

¹⁵¹ Beekers en van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 57.

¹⁵² Ibidem, 91.

¹⁵³ Ibidem, 91.

¹⁵⁴ Ibidem, 103.

¹⁵⁵ Ibidem, 103.

¹⁵⁶ Ibidem, 103.

¹⁵⁷ Ibidem, 106.

¹⁵⁸ Ibidem, 107.

De woningbouwverenigingen van Patrimonium waren allemaal opgericht met het doel om de woonomstandigheden van de arbeider te verbeteren. Niet alleen de materiële kwaliteit van leven werd hierdoor beter, maar ook de onzedelijke toestanden werden aangepakt. De nieuwe woningen creëerden de optimale omstandigheden om de arbeiders te verheffen tot goede christelijke burgers. In Amsterdam werden de Patrimoniumwoningen en wijken tegelijkertijd ook expliciet ingezet ter bevordering van de kerkelijkheid van de leden. De leden werden ondergedompeld in de orthodox-protestantse cultuur. Vanwege het grote aantal woningen dat Patrimonium Amsterdam bouwde, konden ze dit effect creëren. Voor de andere afdelingen met een woningbouwvereniging zal dit effect in veel mindere mate aanwezig zijn of zelfs helemaal ontbreken.

3.3 Bibliotheek

Een van de eerste zaken waarmee de afdeling Patrimonium Amsterdam zich bezig hield was het oprichten van een volksbibliotheek.¹⁵⁹ Tot de oprichting van een volksbibliotheek werd besloten op de vergadering van 29 september 1876.¹⁶⁰ De Amsterdamse afdeling was echter niet de enige met een bibliotheek. In 1885 bestond het Verbond uit 46 afdelingen waarvan er achttien een bibliotheek hadden.¹⁶¹ In 1895 is het Verbond uitgegroeid tot 160 afdelingen en 32 daarvan hadden een bibliotheek.¹⁶²

De bibliotheken hadden verschillende regels met betrekking tot het lenen van boeken. In sommige gevallen waren de bibliotheken alleen toegankelijk voor leden van Patrimonium, maar de afdeling Katwijk aan Zee stelde zijn bibliotheek bijvoorbeeld ook open voor niet-leden.¹⁶³ Of er betaald moest worden voor het lenen van de boeken verschilde per afdeling. In Kampen was het leesgeld één cent per week per boek.¹⁶⁴ De leden van de afdelingen 's-

---

¹⁵⁹ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Verslag der eerste jaarvergadering van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium* (Amsterdam 1877) 7.

¹⁶⁰ J.W. Bossenbroek, 'Na vijftig jaren, 1876-1926' (publicatie 1926), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000004836> (28 mei 2016).

¹⁶¹ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het jaar 1886* (Amsterdam 1886).

¹⁶² Altena en Homan, 'Zoodra de arbeider niet gevoelt dat hij rechten heeft, is hij weg'. De protestants-christelijke werkliedenvereniging, 1891-1914', 151.

¹⁶³ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1891*, 53.

¹⁶⁴ Joh. Don, 'Vijftig jaren onder de vlag van het christelijk-sociale beginsel' (publicatie 1932), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000009440> (29 mei 2016). Staat beschreven in het hoofdstuk 'Bibliotheek'.

Gravenhage en Hoofddorp konden de boeken daarentegen kosteloos lenen uit de bibliotheek.¹⁶⁵

De omvang van de afdeling lijkt geen invloed te hebben op de aan- of afwezigheid van een bibliotheek. Grote afdelingen zoals Zwolle en Leiden waren in het bezit van een bibliotheek. Beide afdelingen hadden meer dan 250 leden. De afdeling Winterswijk had echter maar 37 leden op het moment dat ze een bibliotheek oprichtten.¹⁶⁶ Ondanks de kleine omvang van de afdeling probeerde ook zij te voldoen aan de statuten die door Patrimonium waren opgesteld.

Verschillende aanwijzingen uit de bronnen geven inzicht in wat er gelezen werd door leden van Patrimonium. In de jaarboekjes worden af en toe oproepen geplaatst voor het toesturen van *geschikte* en *degelijke* boeken.¹⁶⁷ Wat geschikte en degelijke boeken zijn blijkt onder andere uit het verslag van de eerste jaarvergadering van Patrimonium Amsterdam. In de bibliotheek missen op dat moment nog boeken over volkenkunde, kerkgeschiedenis en reisbeschrijvingen.¹⁶⁸ Aanwezig zijn al wel een exemplaar van de Bijbel en een exemplaar van het Handboek der Geschiedenis van ons Vaderland.¹⁶⁹ In het jaarboekje van 1892 geeft de afdeling Amsterdam wederom aan nog op zoek te zijn naar boeken. Dit keer met betrekking tot het sociale leven en de geschiedenis van het vaderland.¹⁷⁰ Boven aan de prioriteitenlijst van de bibliotheek in Kampen stond het informeren over vakken in de nijverheid en het verschaffen van ontspanningslectuur voor het hele gezin.¹⁷¹

Op basis van deze aanwijzingen lijken de bibliotheken meerdere doelen te dienen. Enerzijds verspreiden ze kennis over het geloof. De boeken over kerkgeschiedenis, vaderlandse geschiedenis en de Bijbel dienden dit doel. Anderzijds waren er ook boeken aanwezig die de arbeiders informeerden over niet-kerkelijke onderwerpen of voorzagen in een gedegen vrijetijdsbesteding, zoals de reisverslagen. Beide genres stonden waarschijnlijk in

---

¹⁶⁵ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1887*, 37. Afdeling 's-Gravenhage. ; Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892*, 78. Afdeling Hoofddorp.

¹⁶⁶ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het jaar 1893* (Amsterdam 1893) 76.

¹⁶⁷ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892*, 70. Bijvoorbeeld door de afdeling Amersfoort.

¹⁶⁸ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Verslag der eerste jaarvergadering van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium*, 30.

¹⁶⁹ Ibidem, 29.

¹⁷⁰ Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892*, 37.

¹⁷¹ Don, Joh., 'Vijftig jaren onder de vlag van het christelijk-sociale beginsel' (publicatie 1932), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000009440> (29 mei 2016). Staat beschreven in het hoofdstuk 'Bibliotheek'.

dienst van het hogere doel om de leden van Patrimonium, via de bibliotheek, te verheffen tot deugdzame christelijke burgers. Hiermee past Patrimonium in het beeld dat historica Boudien de Vries schetst van confessionele bibliotheken in haar artikel ‘Nuttig, aangenaam of verderfelijk vertier. De leescultuur van het volk’. Volgens Boudien de Vries wilde alle bibliotheken hun lezer opvoeden tot deugdzame burgers.¹⁷² Echter, ‘Bij de confessionele bibliotheken lag het accent op de christelijke variant van deugdzaamheid, dus op stichtelijke en moralistische literatuur.’¹⁷³ Ook de volksverheffers zetten bibliotheken op, ten behoeve van de geestelijke verheffing van de arbeiders.¹⁷⁴ Echter wel met als doel om hen de normen en waarden van de middenklasse bij te brengen.¹⁷⁵

3.4 Conclusie

Door ondersteuning te bieden in tijden van financiële nood probeerde Patrimonium de zware leefomstandigheden van de arbeider te verlichten. Het ging hen echter niet alleen om het verbeteren van de leefomstandigheden van de arbeider. Met de oprichting van bibliotheken wilde Patrimonium zijn leden opvoeden tot goede christelijke burgers. Op een directe danwel indirect manier werden ook de woningbouwvereniging van Patrimonium en de financiële ondersteuning hiervoor ingezet. De woningbouw laat wederom zien dat lichamelijke verheffing als zodanig ook in dienst kon staan van geestelijke verheffing. Net zoals bij de volksverheffers werden de voorzieningen, samen met de eerder beschreven activiteiten, ingezet om een gedragsverandering te bewerkstelligen. Nu zowel Patrimonium als de kenmerkende activiteiten en voorzieningen van het Verbond belicht zijn, is het mogelijk om in de conclusie een afweging te maken in hoeverre Patrimonium tussen 1876 en 1918 gezien kan worden als een vereniging van volksverheffers.

---

¹⁷² Boudien de Vries, ‘Nuttig, aangenaam of verderfelijk vertier. De leescultuur van het volk’, in: Christianne Smit, *Fatsoenlijk vertier: deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 25-61, aldaar 60.

¹⁷³ De Vries, ‘Nuttig, aangenaam of verderfelijk vertier. De leescultuur van het volk’, 60.

¹⁷⁴ Smit, *De volksverheffers*, 179.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 175.

Conclusie

Op het eerste gezicht lijken de burgerlijke volksverheffers zoals beschreven door Christianne Smit en Patrimonium als dag en nacht van elkaar verschillen qua doel, motivatie en methode. Het grootste verschil tussen beiden zit in de doelstelling. Zoals in de statuten staat beschreven, is Patrimonium opgericht met het doel om de kennis van Gods Woord en tradities te verspreiden. Om op die manier te zorgen voor een heropleving van het christendom. Alle activiteiten en voorzieningen die ze ontplooiden werden ingezet om dit doel te bereiken. Tegelijkertijd wilde Patrimonium verandering brengen in de slechte woon- en werkomstandigheden van de arbeider. De volksverheffers werden daarentegen verenigd in het doel om een harmonieuze maatschappij te creëren.¹⁷⁶

Ook de motivatie voor de oprichting van beide initiatieven was verschillend. Patrimonium werd opgericht vanuit een religieuze overtuiging, terwijl de volksverheffers werden gemotiveerd door idealisme en een gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid.¹⁷⁷ De methode die werd gebruikt verschilt alleen als wordt gekeken naar welke activiteiten en voorzieningen de volksverheffers en Patrimonium ontplooiden. De volksverheffers deden bijvoorbeeld niet aan werkverschaffing of financiële ondersteuning terwijl Patrimonium zich niet inzette voor gezondheidsmaatregelen.

Als we hieraan voorbij gaan en op metaniveau kijken naar Patrimonium en de volksverheffers, dan zijn er talrijke overeenkomsten. Hoewel de initiatieven verschillende doelstellingen hadden, omvatten beide doelstellingen het verbeteren van de positie van de arbeider. Hoe de positie van de arbeider zou verbeteren, werd echter wel verschillend ingevuld. Volgens Patrimonium zou de positie van de arbeider verbeteren als de maatschappij weer ingericht zou worden op christelijke grondslag. De volksverheffers zagen een verbetering van de positie van de arbeider door hen thuis te brengen in de normen en waarden van de middenklasse.¹⁷⁸

In beide gevallen behelst de doelstelling ook een betere maatschappij. Patrimonium geloofde dat een opleving van het christendom niet alleen ten goede zou komen aan de arbeiders maar ook aan de maatschappij als geheel. Voor de volksverheffers geldt dat zij de verheffing van de arbeiders zagen als een gunstige ontwikkeling voor de hele samenleving. 'Een weerbare arbeidersklasse, die geestelijk en lichamelijk gezond en krachtig was, zou de

---

¹⁷⁶ Smit, *De volksverheffers*, 137.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 7.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 17.

samenleving in evenwicht houden en het land een veelbelovende toekomst geven.¹⁷⁹ Voor het realiseren van de beoogde maatschappij zetten zowel Patrimonium als de volksverheffers zich actief in.¹⁸⁰

De methode die Patrimonium en de volksverheffers gebruikten voor de verheffing van de arbeiders was uit dezelfde componenten opgebouwd. Beiden combineerden activiteiten en voorzieningen die gericht waren op lichamelijke verheffing met activiteiten en voorzieningen die gericht waren op geestelijke verheffing. De geestelijke verheffing werd ingezet om een gedragsverandering te bewerkstelligen. De volksverheffers wilden dat de arbeiders zich gingen gedragen als leden van de middenklasse, om op die manier in een betere situatie terecht te komen.¹⁸¹ Patrimonium wilde dat zijn leden zich gingen gedragen als goede christelijke burgers en verwachtte op die manier de situatie van de arbeiders te verbeteren. Naar mijn mening zetten beide partijen de lichamelijke verheffing in ter ondersteuning van de morele verheffing. Door de lichamelijke verheffing werden de juiste omstandigheden gecreëerd voor degene die verheven werd om zich te gedragen zoals van hen werd verlangd. Tegelijkertijd was de materiële verheffing ook een manier om actief betrokken te zijn bij het leven van de arbeider en op een indirecte manier aan te sturen op gedragsverandering. Een andere overeenkomst is het belang dat ze hechtten aan ondersteuning vanuit de overheid in de zoektocht naar een betere positie voor de arbeiders.¹⁸²

Van bovenstaande overeenkomsten en verschillen zijn er volgens Christianne Smit maar twee die er echt toe doen. ‘Hun idealisme en werkwijze was hetgeen hen verbond en tot volksverheffers maakten.’¹⁸³ Volgens Smit zijn het dus de motivatie en de methode die werd gebruikt bij de verheffing die bepalen of iemand gezien kan worden als volksverheffer of niet. Hoewel Smit de bedenker is van het concept, verschillen we op dit punt van mening. Door de idealistische motivatie onderdeel te maken van de volksverheffersidentiteit, is het ogenblikkelijk voorbehouden aan de liberale middenklasse. Hierdoor legt ze een grote beperking op aan het concept volksverheffers. Naar mijn mening is het niet de motivatie die verbonden is aan een bepaalde maatschappijvisie of geloofsovertuiging die bepaalt of een vereniging gezien kan worden als volksverheffers, maar de *manier* waarop de arbeiders verheven worden. Als het sociaal-liberale en orthodox-protestantse label van beide

---

¹⁷⁹ Smit, *De volksverheffers*, 131.

¹⁸⁰ Ibidem, 15.

¹⁸¹ Ibidem, 131.

¹⁸² Ibidem, 135.

¹⁸³ Ibidem, 15.

initiatieven wordt afgehaald, dan komt de methode die ze gebruikten voor de verheffing van de arbeiders overeen.

Beiden zetten zich in voor de verbetering van de positie van de arbeider, door actief aan te sturen op gedragsverandering. Deze gedragsverandering probeerden ze te bereiken door een combinatie van lichamelijke en geestelijke verheffing. Op basis van deze analyse kom ik tot de conclusie dat het landelijke Verbond Patrimonium tussen 1876 en 1918 gezien kan worden als een vereniging van volksverheffers. Hoewel de andere overeenkomsten tussen Patrimonium en de volksverheffers volgens Smit van ondergeschikt belang zijn, onderschrijven ze het eindoordeel dat het Patrimonium gezien kan worden als een vereniging van volksverheffers. Weliswaar met een duidelijke christelijke signatuur.

Op basis van deze conclusie is een herwaardering van Patrimoniums verdiensten en zijn karakter op zijn plaats. De activiteiten en voorzieningen van Patrimonium hebben op het gebied van sociale wetgeving en arbeidsomstandigheden weinig verschil gemaakt voor de arbeiders. Daarentegen boden ze wel ondersteuning bij de dagelijkse strubbelingen van het leven, zoals slechte woonomstandigheden of het verlies van inkomsten bij ziekte en ongevallen. Tegelijkertijd werden de arbeiders onderwezen en opgevoed tot goede christelijke burgers. Vanuit het idee dat op die manier hun situatie zou verbeteren. Stuurden de onderzochte activiteiten en voorzieningen niet direct aan op gedragsverandering, dan waren ze indirect toch christelijk volksverheffend. De karakterisering van Patrimonium als mislukte vakbond moet plaats maken voor de typering van Patrimonium als christelijke volksverheffer. De waarde van Patrimoniums activiteiten en voorzieningen ligt vooral op het gebied van woonomstandigheden, financiële en religieuze (on)zekerheid en degelijke vrijetijdsbesteding.

Door een confessionele vereniging als Patrimonium te bestuderen vanuit een volksverheffersperspectief wordt duidelijk dat de definitie die Christianne Smit hanteert voor volksverheffers enerzijds verhelderend, anderzijds beperkend is. Dit onderzoek suggereert dat ook het landelijke Verbond Patrimonium gezien kan worden als vereniging van volksverheffers. Dit is een eerste aanzet voor de notie dat niet alleen sociaal-liberale maar ook confessionele initiatieven aanspraak kunnen maken op de term volksverheffer, mits zij bij de verheffing van de arbeiders dezelfde methode hanteren als bij de sociaal-liberale initiatieven zoals die beschreven zijn door Smit. Vanuit dit uitgangspunt kan de historiografie van de volksverheffers worden aangevuld en genuanceerd, met confessionele initiatieven en mogelijk ook met andere niet sociaal-liberale initiatieven.

Het beeld van Patrimonium, dat op basis van dit onderzoek is ontstaan, is bedoeld als karakterisering van het landelijke Verbond. Het doel was om een algemeen beeld te schetsen van het Verbond. De keerzijde hiervan is dat de verschillen tussen de afdelingen zijn weg gedifferentieerd. De karakterisering van Patrimonium als christelijke volksverheffer is dus mogelijkwijs niet van toepassing op de afzonderlijke afdelingen, omdat niet alle onderzochte activiteiten en voorzieningen bij alle afdelingen aanwezig waren.

Vanwege de beperkte omvang van het onderzoek was het noodzakelijk om een selectie te maken van activiteiten en voorzieningen die kenmerkend waren voor het Verbond. Hierdoor zijn een aantal elementen onderbelicht gebleven, zoals de krant van Patrimonium, de zondagsschool en het suppletiefonds. In toekomstig onderzoek naar Patrimonium zou het een waardevolle aanvulling zijn als deze en andere kenmerkende initiatieven onderzocht worden. Op die manier ontstaat een genuanceerder beeld van het Verbond. Tevens zou het interessant zijn om te onderzoeken in hoeverre de doelstellingen die Patrimonium verbond aan de activiteiten en voorzieningen ook daadwerkelijk werden behaald. Dit kan een belangrijke bijdrage leveren aan hoe we de verdiensten van Patrimonium moeten waarderen.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Archivalia

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC)
Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), archief
Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium – Afdeling Amsterdam, 1876-1989, collectie nr.
009, doos nr. 2, Statuten en huishoudelijke reglementen.

Overige publicaties

Bossenbroek, J.W., 'Na vijftig jaren, 1876-1926' (publicatie 1926), op Delpher:
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000004836> (28 mei 2016).

Don, Joh., 'Vijftig jaren onder de vlag van het christelijk-sociale beginsel' (publicatie 1932),
op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000009440> (29 mei 2016).

Hoekstra, H., 'De dienst des Woords en de sociale vraagstukken' (publicatie 1912), op
Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000007669> (27 mei 2016).

Hoorn, S. A. van den, 'De eischen van het socialisme' (publicatie ca. 1881), op Delpher:
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTUK01:000005725> (27 mei 2016).

Hulzen, A.L. van, 'In het zweet uws aanschijns' (publicatie 1902), op Delpher:
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMUBVU02:000008575> (27 mei 2016).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het jaar 1886* (Amsterdam 1886).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1887* (Amsterdam 1887).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1889* (Amsterdam 1889).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1890* (Amsterdam 1890).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1891* (Amsterdam 1891).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het schrikkeljaar 1892* (Amsterdam 1892).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor het jaar 1893* (Amsterdam 1893).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch
Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1896* (Amsterdam 1896).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1897* (Amsterdam 1897).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werklieden-Verbond "Patrimonium" voor 1901* (Kampen 1901).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederl. Werklieden-Verbond "Patrimonium" voor het jaar 1916* (Arnhem 1916).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederl. Werklieden-Verbond "Patrimonium" voor het jaar 1918* (Arnhem 1918).

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Verslag der eerste jaarvergadering van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium* (Amsterdam 1877).

Ravensteijn, P.J. van, Jan Boerhout en C.L. Heek, 'Gedenkboek Hilversum' (publicatie 1924), op Delpher: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB02:000121769> (29 mei 2016).

Visser, J. de, *Het socialisme en de menschelijke persoonlijkheid. Rede, gehouden te Sneek in "Patrimonium"* (Sneek z.j.).

Vries, T. de, *De Geloofsstrijd van den Christen-Werkman. Eene lezing, gehouden voor "Patrimonium", Afdeling 's-Gravenhage op 8 april 1909* ('s-Gravenhage 1909).

Wormser, J.A., *Het recht van bezit. Volksvoordracht, gehouden voor het Nederlandsch Werklieden-Verbond "Patrimonium"* (Amsterdam 1885).

Wormser, J.A., *Verdraagzaamheid. Volksvoordracht, gehouden voor de afdelingen van "Patrimonium" te Zaandam en te Alkmaar* (Amsterdam 1889).

Websites

Delpher, <http://www.delpher.nl/>.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), <https://socialhistory.org/>.

Vrije Universiteit Amsterdam, catalogus UBvU, <https://vu.on.worldcat.org/discovery>.

Vrij Universiteit Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), <http://www.hdc.vu.nl/nl/index.aspx>.

Bibliografie

Altena, L.J. en A.J.P. Homan, 'Zoodra de arbeider niet gevoelt dat hij rechten heeft, is hij weg¹. De protestants-christelijke werkliedenvereniging, 1891-1914' in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* ('s-Gravenhage 1991) 142-180.

Beekers, Wouter P. en Rolf E. van der Woude, *Niet bij steen alleen. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming, 1876-2003* (Hilversum 2008).

Berg, Annette van den, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands* (Amsterdam 1995).

Brugmans, I.J., 'Het ontwaken der arbeidende klasse', in: J.M.W. Binneveld (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19^e eeuw* (Den Haag 1978) 12-40.

Gaay Fortman, W.F. de, *De arbeider in de nieuwe samenleving. De volkspaedagogische bibliotheek 9* (Amsterdam 1947).

Hagoort, R., *De christelijk-sociale beweging* (Franeker 1955).

Hagoort, R., *Het beginsel behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Amsterdam 1934).

Harmsen, Ger en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975).

Helsloot, John, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995).

Hertogh, Mirjam, 'Geene wet, maar de Heer!' *De confessionele ordening van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel (1870-1975)* ('s-Gravenhage 1998).

Holthoon, F.L. van, 'Verzuiling in Nederland', in: F.L. Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht 1985) 159-171.

Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009).

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

Ruppert, M., 'Het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland', in: J.M.W. Binneveld (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19^e eeuw* (Den Haag 1978) 177-192.

Schutte, G.J., 'Arbeid, die geen brood geeft; en de ziel verstikt in smook. Achtergronden en voorgeschiedenis van 1891' in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* ('s-Gravenhage 1991) 10-32.

Smit, Christianne, 'Fatsoenlijk vertier', in: Christianne Smit (red.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 7-24.

Smit, Christianne, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum 2015).

Vries, Boudien de, 'Nuttig, aangenaam of verderfelijk vertier. De leescultuur van het volk', in: Christianne Smit, *Fatsoenlijk vertier: deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 25-61.

Windmuller, John P., *Labor relations in the Netherlands* (New York 1969).

Wormser, J.A., *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater* (Nijkerk 1908).

Zanden, Jan Luiten van en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

Bijlage

Titels der lezingen

te Amsterdam, Keizersgracht 729, sluit Studiebeurzen. 115

TITELS DER LEZINGEN.

Pensionneering.	De beginselen van Patrimonium in verband met de plaatselijke toestanden.
Woorden en daden van het Liberalisme.	De Christen in den strijd om het bestaan.
Vakvereniging.	Arbeidsraden.
Sociale nooden.	De leer van Malthus en Darwin.
Een menschaardig bestaan.	De kieswet.
Worsteling der eeuwen.	Wat zullen wij doen?
Sabbatsquaestie.	De Boerenkrijg in Duitschland.
Vakorganisatie.	Er moet een maatstaf wezen.
Bondsfabrieken.	Kamers van arbeid.
Diplomeering van arbeiders.	De Antichrist
Doel en nut van Patrimonium.	Strijd en zegepraal.
Drieërlei levensbeschouwing.	Grondslag, recht en hoop van Patrimonium.
De Hervorming der 16e en de Revolutie der 18e eeuw.	De ondergang der Grieksche en Romeinsche beschaving.
Algemeene schetsen.	De geschiedenis van den eigendom.
Art. 1 van het Soc. Program.	Waarom geen Socialist?
Gedachtenwereld op 't sociaal terrein.	De strijd om het huisgezin.
Da Costa's Kaïn.	Valsehe leuzen.
Hoe denkt Patrimonium over nachtwerken?	Licht.
Liberalen van onzen tijd.	Tehuis voor zeelieden.
Theorie en praktijk.	Warmte.
Wat verstaat men onder vlot-tende schuld?	Onoverwinlijke vloot.
De vliegende wezel aan den Mont Blanc.	De arbeid beschouwd in het licht van Gods Woord.
Het volkslied.	De zegen Gods ons in den Zondag geschenken.
De Calvinisten en hunne weder-partijders.	Het huisgezin in zijne maatschappelijke beteekenis.
Zondagsrust.	Op welke wijze kunnen wij ten zegen zijn voor de gemeente des Heeren in 't algemeen en
Een blik in de toekomst.	
De Democratie in 't licht van Gods Woord.	
Geen gelijkheid, maar toenadering.	

116 De Amsterdamsche Maatschappij van Levensverzekering,

een iegelijk voor zijn kerkgenootschap in 't bijzonder?	revolutie.
Individualisme en Socialisme.	Landnationalisatie en socialisme.
Christus en de Sociale nooden.	Homoeopathie en allopathie.
Welke beginselen stelt de Heilige Schrift voor den dienst der barmhartigheid?	Vaderlijk erfdeel en de vrede-makers.
Onderwijs.	De roeping der overheid.
Drank en ontucht.	Onze arbeidersstand.
Balthazar Bekker en de betoo-verde wereld.	De revolutie en hare machten.
De middelen tot verheffing van den arbeidenden stand.	Het arbeidersvraagstuk.
De roeping der kerk tegenover de sociale nooden,	Volksinvloed.
Zondagsrust.	De praktische zijde van de maatschappelijke samenleving.
Zondagsheiliging.	De antirevolutionaire partij en haar ontstaan.
De mannen van 1813.	Socialisme en Doopsbelofte.
Mr. L. W. C. Keuchenius.	Roeping en strijd.
Vakorganische of districtformatie.	Waarom en hoe strijden wij tegen de sociaal-democratie?
Arbeiders- en vakorganisatie.	Over de gilden.
Mahomed.	Onderscheid in beginsel.
Het gezag.	De vooravond der Revolutie een leerschool.
De overheid.	De muntquaestie.
Het Neo-Malthusianisme.	Onze couranten.
Robertson en het Christelijk Socialisme in Engeland.	Vaderlandsche geschiedenis op politiek en sociaal gebied. 1795 en 1895.
Tweeërlei levensbeschouwing en tweeërlei praktijk.	Burgerlijke regeering.
De staat.	Cultuur en Christendom.
De eisch van onze beginselen.	De vrijheid van den arbeid.
Landnationalisatie.	Het socialisme van Marx en Lassalle.
Jezus Christus en de sociale quaestie.	Hoe ons volk groot werd.
De grondgedachte der Fransche	De beteekenis van den arbeid.
	Een nieuw tijdperk.

Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium", *Jaarboekje van het Nederlandsch Werkliedenverbond "Patrimonium" voor 1897* (Amsterdam 1897) 15 en 16.